

समकालीन नेपाली कविता जनजातीय बिम्ब

डा. धनप्रसाद सुवेदी

सहप्राध्यापक, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

subedi.dhanp@gamil.com

सार

प्रस्तुत आलेख पछिल्लो दशकका नेपाली कवितामा प्रयुक्त बिम्बहरूको अध्ययनसँग सम्बन्धित छ। पछिल्लो दशकमा प्रकाशित केही कविता कृतिका साक्ष्यमा नेपाली कवितामा जनजातीय बिम्बहरूको प्रयोग के कस्तो छ भन्ने विषयको खोजी यसमा गरिएको छ। नेपाली समाज बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक भए पनि नेपाली कविताले त्यो विविधतालाई बिम्बात्मक रूपमा प्रतिबिम्बन गर्न नसकेको अवस्थामा पछिल्लो दशकका नेपाली कवितामा त्यो सीमा तोडिएको छ र नेपाली कविताको दायरा फराकिलो भएको छ। पछिल्लो दशक खास गरेर २०६२/०६३ सालपछिका नेपाली कवितामा नेपालका विभिन्न जाति, जनजातिका सांस्कृतिक बिम्ब र मिथकहरूको प्रयोग हुन थालेको छ। यस क्रममा जनजातीय संस्कृति, इतिहास, मिथक आदिलाई नेपाली कवितामा बिम्बका रूपमा प्रयोग गर्ने प्रचलन बढ्दै गएको छ। नेपाली राजनीति, समाज, संस्कृति, साहित्य आदि क्षेत्रमा रहेको जातीय विभेद, असमानताको विरोध गर्ने, इतिहासको पुनर्लेखन गर्ने तथा जनजातीय भाषा, संस्कृति, इतिहासप्रति गौरवबोध गर्ने जनजातीय सभ्यताको पुनर्जागरणका लागि आह्वान गर्ने प्रयोजनका लागि जनजातीय बिम्बहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ। यस्तो प्रयोगबाट नेपाली कविता मौलिक र विशिष्ट बन्दै गएका छन् भन्ने यस अध्ययनको निष्कर्ष रहेको छ।

शब्दकुञ्जी : पहिचान, गोयाड, सौन्दर्य, बिजमफूल, चोमोलुङमा

परिचय

नेपाली समाज बहुजातीय, बहुसांस्कृतिक, बहुभाषिक छ। यस्तो विविधता कविताको बिम्ब निर्माणमा अत्यन्त उपयोगी हुने देखिन्छ। तर नेपाली जनजातिहरूको समाज व्यवस्था, संस्कृति, भाषा र ती जातिका इतिहास र ती जातिमा रहेका लोकविश्वास र मिथकीय बिम्बहरूले नेपाली कवितामा यथोचित ठाउँ पाउन सकेका थिएनन्। पछिल्लो दशक खास गरेर २०६२/०६३ सालपछि भने यसले नेपाली कविहरूको ध्यानाकर्षण गरेको देखिन्छ। विभिन्न जाति, जनजातिका सांस्कृतिक बिम्ब र मिथकहरूको प्रयोगतर्फ कविहरू आकर्षित हुँदै गएका छन्। जातीय संस्कृति, इतिहास, समाज व्यवस्था, पहिचान, अधिकार आदिका विषयप्रति कविहरूको चासो बढेसँगै यी विषयवस्तु नेपाली कविताका बिम्ब बन्दै गएका छन्। त्यसैले समकालीन नेपाली कविताको अध्ययनमा जनजातीय बिम्बको प्रयोग एउटा नवीनतम र अत्यावश्यक विषय बनेको छ। त्यसैले पछिल्लो दशकमा प्रकाशित केही कविताका साक्ष्यमा समकालीन नेपाली कवितामा प्रयुक्त जनजातीय बिम्बको अध्ययन गर्ने प्रयत्न यहाँ गरिएको छ।

पछिल्लो दशकका नेपाली कवितामा नेपालको राजनीतिक भूगोलभित्र ठेगाना भएका वा अन्य

देशको ठेगानामा रहेका नेपाली कविहरूले आफ्ना कवितामा जनजातीय बिम्बहरूको प्रयोग गरेका छन्, ती सबैको अध्ययन यहाँ सम्भव भएन । अध्ययनको सहजता र सम्भावनाका सीमाभित्र रहेर यहाँ केही कवितालाई साक्ष्यमा रुपमा लिइएको छ । अध्ययनको विषयका लागि अत्यन्त उपयोगी थुप्रै कविता यसमा समेट्न सकिएको छैन, यो यस अध्ययनको सीमा हो । यही सीमा भित्र रहेर यहाँ समकालीन नेपाली कवितामा प्रयुक्त जनजातीय बिम्बको अध्ययन गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा आवश्यकता अनुसार सर्वेक्षण, वर्णन तथा विश्लेषण विधिको अनुसरण गरिएको छ ।

बिम्ब र जनजातीय सन्दर्भ

कविता साहित्यको लय विधा हो । कवितामा लयात्मक रुपमा कुनै भाव वा विचारको अभिव्यक्ति हुन्छ । त्यस्तो विचार सोभै नभनेर अर्थको प्रतिच्छायाका रुपमा कुनै अर्को वस्तुमा फर्त भन्न सक्नु कविताको शक्ति हो । यसरी कुनै कुरा भन्न प्रयोग गरिने सहचर वस्तुको अर्थलाई बिम्ब भनिन्छ (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, पृ. २०) । कवितामा आउने त्यस्ता बिम्बहरू जीवन जगतका विभिन्न स्रोतबाट लिने गरिन्छ । त्यस्ता बिम्बहरू समाज, संस्कृति, प्रकृति, धर्मग्रन्थ, लोकसाहित्य, इतिहास आदिबाट लिने गरिन्छ । नेपाली कवितामा विशेषतः संस्कृति साहित्यका प्रभावमा रामायण, महाभारत, पुराणहरूका साथै हिन्दु संस्कृति, नेपाली इतिहास र केही मात्रामा विश्व साहित्य, विश्व इतिहासका बिम्बहरूको प्रयोग हुने गरेको छ । पछिल्लो समयमा नेपालका जनजातिका इतिहास, संस्कृति, मूल्य, मान्यताबाट पनि बिम्बहरू लिन थालिएको छ । प्रस्तुत अध्ययन यही पछिल्लो सन्दर्भमा आधारित छ ।

‘जनजाति’ भनेको के हो भन्ने बारेमा विभिन्न मत मतान्तर रहेको पाइन्छ । कसैले जनजातिलाई कविलापछिका र जातिको रुपमा विकसित नभइसकेका जातीय समुदायका रुपमा परिभाषित गर्छन् । उनीहरूका अनुसार परिवार, गोत्र र नातेदारहरू मिलेर बनेको आदि युगको सामाजिक संरचना ‘कविला’ हो । जनजाति कविला समाजबाट विकसित भएको तर पिछडिएको अवस्थामा रहेको समूह हो । यस आधारमा हेर्ने हो भने नेपालका चेपाङ, राउटे, कुसुन्डा, बनकरिया, राजी, लेप्चा, छाइरोतान, बनकर, हायु, माझी, ताजपुरिमा मेचे आदिलाई मात्र नेपालका जनजाति हुन् (रेग्मी, २०६६, पृ. ४१-४२) । तर नेपालमा यसको परिभाषा अलिक फरक छ । २०५३ सालमा सरकारद्वारा गठन भएको जनजाति उत्थान प्रतिष्ठानद्वारा बनाइएको कार्यदलले हिन्दु व्यवस्थाभित्र नपर्ने, आफ्नो छुट्टै सांस्कृतिक पहिचान भएको, आफ्नो छुट्टै लिखित वा अलिखित इतिहास भएको, छुट्टै परम्परागत भाषा, धर्म र रितिरिवाज भएको, समानतामा आधारित संरचना भएको, आफ्नो परम्परागत भौगोलिक क्षेत्र भएको, नेपालको राजनीति र राज्य सञ्चालनमा भूमिका नदिइएको आदिवासी वा मूलवासीलाई जनजाति भनिएको छ (तामाङ, २०६२, पृ. ९३) । तर हिन्दु वर्णव्यवस्थामा नपर्ने भनिए पनि जनजातिको सूचीकृत गर्दा हिन्दु वर्णव्यवस्थाभित्रका नेवार र भुजेललाई पनि समावेश गरिएको पाइन्छ भने जनजातिमा सूचीकृत नेवार समुदायमा भने उच्च र निम्न जातीय भेदभाव पनि पाइन्छ । यस अध्ययनमा नेपाल सरकारले सूचीकृत गरेका जनजातिलाई आधार मानिएको छ । ती जनजातिका इतिहास, संस्कृति, अधिकारका विषयमा आधारित भएर लेखिएका नेपाली कविताको अध्ययन यसको मुख्य उद्देश्य हो र प्रस्तुत अध्ययन त्यसैमा आधारित रहेको छ ।

जनजातीय बिम्बको प्रयोग र प्रयोजन

नेपाली साहित्यमा जनजातीय विषय, पात्र र परिवेशको प्रयोग हुँदै नभएको भने होइन । केही कविहरूले

जनजातिलाई मूर्ख, जङ्गलीका रुपमा समेत चित्रित गरेका थिए। खासगरी नेपाली आख्यानमा जनजातीय पात्र र परिवेशको चित्रण निकै सघन रुपमा हुँदै आएको छ। कतिपय नेपाली उपन्यासमा जनजातीय पात्र, समाज, संस्कृतिसहित पहिचानको विषयलाई निकै गहन रुपमा चित्रण गरिएको पाइन्छ। हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको एकचिहान (२०१७), शङ्कर कोइरालाका खैरिनीघाट (२०१८) र हेलम्बु मेरो गाउँ (२०३२), ताना शर्माका ओभेल पर्दा (२०२२) र मेरो कथा (२०२३), विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको सुम्निमा (२०२५), चेतन कार्कीको आत्मा बेचेको छैन (२०२३), प्रकाश ए राजको रोदीघरको सम्भना (२०३२), डोरबहादुर विष्टको सोताला (२०३३), रमेश विकलको अविर्ल बग्दछ इन्द्रावती (२०३९) सञ्जय थापाको पूर्वीतर (२०४४), दौलतविक्रम विष्टको हिमाल र मान्छे (२०४५), खगेन्द्र प्रधानाङ्गको हारी (२०५०), विष्णु आभूषणको अनायास (२०५१), शिवकुमार राईको क्षितिज पारिमा (२०५१), देश सुब्बाका अपमान (२०५२), आदिवासी (२०६४), हिरण्य भोजपुरेको छिटेन (२०५४), शालिक शताशकको प्यारुला (२०५९), कृष्णराज सर्वहारीको गन्तव्य (२०५९), केशर मोक्तान तामाङको रेन्जिन दोर्जे (२०६० तिर), राजन मुकारुङका हेल्छाकुप्पा (२०६५) र दमिनी भीर (२०६९), युग पाठकको उर्गेनको घोडा (२०६६) जस्ता उपन्यासहरू जनजातीय समाज, संस्कृति, पहिचानको चित्रणका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण छन् (सुवेदी, २०७३, पृ. ९९)। त्यसरी नै नेपाली कथा, नाटक आदि विधामा पनि जनजातीय विषयलाई धेरथोर प्रयोग गरिएको छ। तर नेपाली कवितामा जनजातीय विषयले अपेक्षित मात्र प्रश्रय पाउन सकेको थिएन। त्यही अभावका पृष्ठभूमिमा पछिल्लो दशकको कवितामा भने यो विषयले निकै प्रश्रय पाएको देखिन्छ।

पछिल्लो दशकका नेपाली कवितामा जनाजतीय बिम्बको प्रयोगका खास केही प्रयोजनहरू छन्। खासगरी जातीय विभेद विरुद्धको आवाज, इतिहासको पुनरावलोकन वा पुनर्लेखनको आवश्यकता अनि आफ्ना जाति, भाषा, संस्कृति, सभ्यताप्रतिको गौरव र पहिचानको स्थापना अर्थात् आफ्नो जातीय सभ्यताको पुनर्जागरणको प्रयोजनका लागि जनजातीय बिम्बको प्रयोगतर्फ कविहरूको रुचि देखिन्छ। यसलाई केही साक्ष्यहरूका आधारमा तल चर्चा गरिएको छ :

विभेद विरुद्धको आवाज

नेपाली कवितामा जातीय विभेद विरुद्ध सशक्त आवाज उठाउने कवि भूपाल राई हुन्। उनका सुम्निमाको तस्बिर (२०५३), दाजै कविता गाउँमै छ (२०५७), पैलो हरफ शिरबन्दी (२०५९), सीमान्त सौन्दर्य (२०६७), आगोले जन्मोत्सव मनाउँदैन (सन् २०१५) जस्ता कविता कृति प्रकाशित छन्। ती सबै कृतिमा नेपालका जनजाति तथा उत्पीडित वर्गका संस्कृति, इतिहास, पहिचान र अधिकारको विषय सशक्त बिम्ब मार्फत प्रस्तुत भएको पाइन्छ। यहाँ उनको पछिल्लो कविता कृतिका केही कवितालाई साक्ष्यका रुपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत 'क्षेत्री क्ष' शीर्षक कविता उनी लेख्छन् :

न उतिखेर

न अहिले

कसले सोधेको छ

किन हुन सकेन किरातीको 'क'

किन गाईजस्तो 'ग' को सट्टामा

हुन सकेन गुरुड 'ग'

किन हुन सकेन तामाड 'त'

थारु 'थ'

मगर 'म'

राउटे 'र'

सेर्पा 'स'

किन ? (पृ. १२) ।

नेपाली वर्णमालामा रहेको 'क्ष' वर्ण, त्यसलाई सम्बोधन गरिने 'क्षत्री क्ष' अनि त्यसलाई चिनाउनका लागि प्रस्तुत गरिएको जुँगा मुठ्ठे शरीर र हातमा तरबार बोकेको क्षत्रीको तस्बिरका सन्दर्भबाट यस कवितामा जनजाति समुदायमाथि राज्यसत्ता र बौद्धिक सत्ताले गर्ने विभेदप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ । 'क्षत्री क्ष' हुने तर किराती क, गुरुड ग, तामाड त, थारु थ, मगर म, राउटे र, सेर्पा स आदि चाहिँ किन नहुने भन्ने प्रश्न गर्दै यसमा जनजातिमाथिको विभेदप्रति विरोध र व्यङ्ग्य गरिएको छ ।

नेपालमा गरिब र अशिक्षित रूपमा रहेको चेपाङ जातिको बिम्ब प्रयोग गर्दै 'एउटा अराष्ट्रिय प्रहसन अस्तबहादुर चेपाङको नाममा' शीर्षकको कवितामा कवि भूपाल राई लेख्छन् :

तर वर्ष ७२

जसले पुरै जिन्दगीभर

केवल अराष्ट्रियता बाँचेको छ

बुभ्दैन

कि किन उसलाई राष्ट्रियताले लखेटिरहेको छ ?

संयोगवश ऊ जन्मिएको एक टुक्रा भूगोल

त्यो आज पनि कुनै राज्यभित्र पर्दैन

मात्र एउटा खोक्रो देश

किन उसको पछाडि दौडिरहेछ (पृ. ४९) ।

यस कवितामा जङ्गल, ओडारमा बस्न र गिट्टा भ्याकुर खाएर बाँच्न विवश चेपाङ जातिलाई बुढेस कालमा नागरिकता दिने र त्यसलाई ठुलो प्रचारको विषय बनाउने सरकार तथा गैरसकारी संस्थाप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ ।

वीरेन्द्र राईको सादङ्गी फूल (२०६७) कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत 'राजेन राईले पोलेको सेकुवा'

कविताको एउटा अंश यस्तो छ :

ऊसँग के छैन ?

सबथोक छ

हातमा डिग्रीको सर्टीफिकेट छ

अनुहारमा नमिलेको

थेप्चे नाक छ

यसर्थ ऊ

राज्यबाट तिरस्कृत छ

त्यसैले ऊ

सेकुवा पोल्छ ।

राजेन राई

राई नभएर भट्टराई भएको भए

देशै पोल्थ्यो

तर राई भएकैले ऊ

देश पोल्नबाट जोगिएको छ (पृ. ४५)

यस कविताले जनजातिहरू इमानदार छन् र राज्यबाट तिरस्कृत छन् भन्ने बिम्ब सिर्जना गरेको छ ।

नेपालमा जनजाति, दलितहरू उपेक्षित छन् र साहित्यिक क्षेत्रमा समेत जनजातिका नाममाथि विभेद गरिन्छ । तर अब चेतना आइसकेको छ । उत्पीडित जातिहरू आफ्नो पहिचान र अधिकारप्रति सचेत छन् । करडको हिरासत (२०७१) नामक कविता कृतिभित्रको 'नामको राजनीति' शीर्षक कवितामा कवि हाड्युड अज्ञात लेख्छन् :

त्यसो र अब निर्धक्क भन्न सक्छौ

भ्र्याँकने लिम्बू किराती आदिवासी जनजाति

दमित, दलित, असभ्य, पिछडिएको मतवाली

साला हाड्युड अज्ञात मूला हाड्युड अज्ञात

तर थाहा छ ?

मेरो नाम एउटा टाइम बम पनि त हो । (पृ. ३१)

अज्ञातको प्रस्तुत कवितांशमा नेपाली समाजमा जनजातिहरूप्रति रहेको विभेद, उत्पीडन र उत्पीडित

जातिमा जन्मिँदै गरेको विद्रोही चेतनाको बिम्ब उतारिएको छ ।

युवा पुस्ताका कवि राबतको राजधानी मास्तिरको राजधानी (२०७०) मा तामाङ जनजातिको ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक बिम्बको सशक्त प्रयोग भएको छ । सङ्ग्रहभित्र समेटिएको मूल शीर्षक 'राजधानी मास्तिरको राजधानी' को एउटा कवितांश यस्तो छ :

ओई, डोल्मा !

अभ्र काफलको रुखमा चढेर हेर् त !

तेरो ढुङ्ग्री जत्रै देखिन्छ, ऊ त्यो राजधानी

जसको सुरक्षार्थ खटिएभैँ

वरिपरि डाँडामा उभिएका हामीहरू

चौकीदार सिवाय केही देखिएनौँ त्यहाँबाट

भरिया सिवाय केही देखिएनौँ त्यहाँबाट

दास सिवाय केही देखिएनौँ त्यहाँबाट (पृ. ६२) ।

नेपालको केन्द्रीय राजधानी काठमाडौँको वरपर आफ्नो स्वपहिचान र अधिकारसहित बसेको तामाङ जाति इतिहासको कुनै कालखण्डमा काठमाडौँको शासकको कोपभाजनमा पत्यो र आफैले आवाद गरेको भूमिमा नोकर भएर रहन विवश भयो । त्यही ऐतिहासिक यथार्थ अनि वर्तमान समयको आवश्यकतालाई प्रस्तुत कृतिमा सुन्दर बिम्ब मार्फत प्रस्तुत गरिएको छ ।

स्व. अर्जुन खालिङ राम्रा कलाकार तथा कवि थिए । उनको गोयाङको सुगन्ध (२०७१) संग्रहका कवितामा जनजातीय बिम्बको प्रयोग गरिएको छ । गोयाङको अर्थ किनिमा हो । किनिमा भट्मास कुहाएर बनाएको एक प्रकारको तरकारीको नाम हो । बानी नपरेकाहरूलाई किनामा गनाउने र नमिठो लाग्न सक्छ । यसको स्वादमा पल्किकाहरूलाई भने यो स्वादिष्ट खानेकुरा हो । यसको भूमिकामा कविले लेखेका छन् : "गोयाङ (किनामा) को गन्ध तिख्खर हुन्छ । पारखीका लागि यो सुगन्ध हो । अरुका लागि दुर्गन्ध । गन्ध आफैमा मिठो र नमिठो हुँदैन, यो सुँच्ने नाकको वर्गमा निर्भर हुन्छ ।" यस कृतिमा खालिङ राई भाषामा पुरुषलाई बुझाउने 'गौनसे' शब्दको प्रयोग गर्दै खालिङ गाउँको गौनसे जब काठमाडौँ आयो तब उसको नाम अर्जुनमा बदलियो भन्ने सन्दर्भबाट नेपाली जनजातिको मौलिक संस्कृति र पहिचान हराएको विषयलाई उजागर गरिएको छ । दुःख शीर्षकको कविता उनी लेख्छन् :

बिजमफुल त

बिम्ब मात्रै हा यो देशको

असङ्ख्य बिजमफुलहरू

जिइरहेछन् गौँथली जिन्दगी (पृ. ३४) ।

यहाँ बिजमफुल एक जना गरिब जनजाति पात्र हो । उसका माध्यमबाट यसमा जनजाति समुदायमा मानिसको

विवशता चित्रण गर्दै उनीहरूको जीवनलाई गौथलीको जीवनसँग तुलना गरिएको छ ।

मुक्तान थेवा एक जना सशक्त युवा कवि हुन् । उनको अखण्ड आलाप (२०७५) कविता सङ्ग्रह प्रकाशित छ । यसका कवितामा नेपालमा वि.सं. २०५२-०६२ को दशकमा भएको माओवादी जनयुद्धको पृष्ठभूमि अनि त्यसले स्थापना गरेका मूल्य, मान्यता र विचारमा आएको ह्रास र राजनीतिक नेतृत्वमा आएको विचलन आदिका विषयवस्तु पाइन्छ । यसका साथै यसमा नेपालका आदिवासी जनजाति र उत्पीडित जातिका समस्या, पहिचान आदिको विषय पनि सशक्त रूपमा प्रतिबिम्बन भएको छ । उनका कवितामा विशेषतः तामाङ र शेर्पा जातिका ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक बिम्बहरूको प्रयोग पाइन्छ । ‘डोल्मा नहाँसे त’ शीर्षक कवितामा कवि लेख्छन् :

ढाकर सग्लै चोमोलोङ्मा खँदैर

घरी तेडबोचे भीर

घरी स्याङबोचे थुम्को

घरी गोकियो री

घरी आमादाब्लामको काँध

चढिरहन्छे डोल्मा (पृ.१९) ।

नेपाली समाजमा खासगरी शेर्पा र तामाङ समुदायका युवायुवतीहरू विदेशी पर्यटकहरूको भरिया भएर हिँड्ने गरेको यथार्थ माथिको कवितांशमा प्रतिबिम्बित छ । कवि अरु लेख्छन् :

तीन साल अघि

त्यही तेडबोचे भीरले निलेपछि पासाङलाई

डोल्माले अप्ठ्यारोमा पनि सजिलै

यसरी हाँस्न सिकेकी हो ।

डोल्मा घाउ जित्न सक्छे

डोल्मा भोक बिसैन सक्छे

डोल्मा दुःख भुल्न सक्छे

डोल्मा सजिलै हाँस्न सक्छे

.....

सग्लै चोमोलोङ्मा बोकेर

हाँस्न सक्छे डोल्मा

डोल्मा नहाँसे त

चोमोड्मा पनि उज्यालो हुँदैन (पृ. २०-२१) ।

यसरी प्रस्तुत कवितामा नेपालका हिमाली क्षेत्रमा बसोबास गर्ने शेर्पा, तामाङ जनजातिको जीवनको सिङ्गो चित्र प्रतिबिम्बित छ । हिमालसँग जीवन जोडिएकाहरू कठिन परिश्रम गरेर जीवन गुजारा गर्न बाध्य छन् र त्यही कठिनतासँग सम्झौता गरेर मात्रै उनीहरूको जीवन चल्ने भएकाले उनीहरूले दुःखमा पनि हाँस्न सिकेका छन् । चोमोड्मा अर्थात् सगरमाथाको सौन्दर्य पनि त्यहाँका जनजातिको खुसीमा निर्भर छ भन्ने भाव यहाँ प्रकट भएको छ । त्यस्तै 'मुस्लो जवाफ' शीर्षक कवितामा कवि लेख्छन् :

मेरो थेंचो नाक

छातीको चौडाइ नाप्ने स्याङदप

जिब्रोबाट पहिलोचोटि उफ्किएको 'आ'

पेडदोर्जेले तानेको डम्फु

म्हावरको गुराँस फुल्ने सेलो

र यो समयको चाला पछ्याउँदै

मेरो आँगनमा फहराइरहने लुङ्दर

सबका सब

ठहन्याइए जातिवादका सबुत (पृ. ४६) ।

नेपालमा जातीय विभेद र उत्पीडन रहेको छ अनि त्यसका विरुद्ध बोल्नेलाई जातिवादी भन्दै साम्प्रदायिकता भड्काउने भनेर आरोप लगाइने गरेको छ । माथिल्लो जातका भनिने शासकहरूले जनजाति समुदायको थेंचो नाक, उसले लगाउने कपडा जस्तै : स्याङदप (तामाङ पुरुषले लगाउने बाहुलावाला कमिज), उसले बोल्ने भाषा ('अ' ध्वनिको उच्चारण प्रायः नहुने र त्यसको सट्टा 'आ' ध्वनिको प्रयोग गर्ने), उसको सांस्कृतिक पहिचान जस्तै : डम्फू, पहिलो डम्फु बनाउने मान्छेका रूपमा चिनिने तामाङ जातिको मिथकीय पात्र म्हावर र उसको गायनका रूपमा चिनिने सेलो, तामाङ जातिको घर आँगनमा फहराइने सेता भन्डाहरू (लुङ्दर) आदि जनजाति पहिचानलाई नै शासकहरूले जातिवाद देख्ने गरेको र उनीहरूमाथि विभेद गर्ने गरेको विषयमा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

जनजाति समुदायका कविहरूले मात्र होइन गैरजनजाति कविका कवितामा पनि जनजातीय बिम्बको प्रयोग गर्दै उनीहरू विरुद्धको विभेदको चित्रण गरिएको पाइन्छ । निभा शाहको मनसरा (२०७२) कविता कृतिमा जनजाति, दलित, महिलाका समस्या र उत्पीडनका विरुद्ध विद्रोहको आवश्यकतामा जोड दिइएको पाइन्छ । 'सखिया नाच' शीर्षक कवितामा उनी लेख्छन् :

थारुहरूको सखिया नाचमा

'सखिया हो राम

लदिया मे ढिङ्गुल ढिङ्गुल पानी'

गाउन छोडेर

‘सरिखिया हो राम

लदिया मे ललका ललका’

गाउन बाँकी छ ।

अभै मालिकहरूले

दास विद्रोहको ज्वाला देख्नै बाँकी छ (पृ. ७४) ।

तराईका थारुहरूले अधिकारका लागि विद्रोह सुरु गरेको पृष्ठभूमिमा लेखिएको यस कवितामा शासक वा उत्पीडकहरूलाई अभै चेतावनी दिनुपर्ने आग्रह गरिएको छ । थारु जातिको प्रसिद्ध नाच सरिखियामा पाइने गीतको अंश नदीमा धमिलो धमिलो पानीका सट्टा नदीमा रातो रातो पानी वा क्रान्ति बिम्बको आवश्यकता बोध गरिएको यस कवितामा थारु जातीय अधिकारको पक्षपोषण गरिएको छ । यसै सङ्ग्रहमा रहेको आइते तामाड शीर्षक कवितामा तामाड जातिको अधिकारको पक्ष पोषण गरिएको छ ।

कवि केशव सिलवालका कवितामा पनि जनजातीय बिम्बको प्रयोग गर्दै जनजाति विरुद्धका विभेदको चित्रण पाइन्छ । उनको ‘डा चेपाङ’ अर्थात् म चेपाङ शीर्षकको कवितामा चेपाङ जातिका माध्यमबाट नेपालका अल्पसङ्ख्यक तथा उत्पीडित जातिका आवाजलाई अगाडि सारिएको छ, जस्तै :

मनाउन सक्तिनँ म छोनाम

मनाउँदिनँ सङ्क्रान्ति पनि

न म मान्छु अब यो कुलदेवता

.....गर्दिनँ भूमिपूजा पनि

जुन तिमीले लुटेका छौ

बजाउँदिनँ यो दयाङ्गो

ठोक्दा ठोक्दा प्वाल परेको छ

बेचिएका नदीमा

वर्जित छ बाहाबिस मनाउन

हो, म सिकार खेल्न सक्छु

काँधमा बोकेर धनुकाँड

तर, के को सिकार खेलौं ? (सिलवाल, २०६६, पृ. ३) ।

यहाँ चेपाङ जातिले भोग्नु परेका दुःख र उनीहरूमाथिका उत्पीडनको चित्रण गरिएको छ । जङ्गलमा गिट्ठा भ्याकुर टिप्दै जीवन गुजारा गर्ने उनीहरूले आफ्नो सामान्य चाडपर्व र पूजाआजा समेत गर्न सकेका

छैनन् । कुल देवताको पूजा, छोनाम, सङ्क्रान्ति, भूमिपूजा जस्ता सीमित चाडपर्व मनाउन समेत उनीहरूलाई धौ धौ छ । सिकार खेलेर जीविकोपार्जन गर्ने यो जाति जङ्गल मासिएकाले वा सिकार खेल्न नपाउने नियमका कारणले सिकार खेल्नबाट पनि वञ्चित छ । तर कवि उत्पीडनका विरुद्ध चेपाङहरू जागरुक भएको देख्छन् :

लगाई दिउँला म आफ्ना छोराछोरीलाई पनि

स्याउलाकै लुगा

तर, मेरो छालाको

दौरासुरुवाल लगाउने अधिकार

कसैलाई छैन

म खोजिरहेको छु

केही छाक गिट्टा, भ्याकुर, तरुल र सिस्नु

तर उस्तै देखिन्छ हैन-

मेरो हातको गिट्टा र कोतको ग्रिनेट ?

थाहा पाउनु -

गिट्टा टिप्ने हातले ग्रिनेट टिप्न सक्छ । (सिलवाल, २०६६, पृ. २) ।

शासकहरू चेपाङ जस्ता उत्पीडित जातिहरूलाई भन्दा बनाएर सत्तामा पुग्छन् । सत्तामा पुगेपछि उनीहरूको ती जनता बिर्सन्छन् । उहिलेदेखि शासकहरूले यसरी शासन गर्दै आए । तर अब चेतना आएको छ । उत्पीडित जनताहरूले शासकहरूलाई मन पराउन छाडेका छन् । अब उनीहरू पनि विद्रोह गर्न सक्छन् भन्ने यस कविताको आशय हो ।

यी कविता केही उदाहरण मात्रै हुन् । समकालीन नेपाली समाजमा जातीय विभेदका विरुद्ध अनेक अनेक कविता लेखिएका छन्, तीमध्ये यहाँ केही साक्ष्य मात्रै प्रस्तुत गरिएको छ ।

इतिहासको पुनरावलोकन

समकालीन नेपाली कवितामा नेपाली इतिहास एकपक्षीय भएको भन्दै त्यसको पुनर्लेखनको आवश्यकता औल्याइएको पाइन्छ । जनजातीय बिम्बको प्रयोगका प्रयोजनका सन्दर्भमा पनि यस्तो प्रयोग पाइन्छ । 'रामप्रसाद २००८' शीर्षक कवितामा कवि भूपाल राई लेख्छन् :

नौलाख जराको केन्द्रदेखि

सम्पूर्ण मुक्तिको रातो भाग

मेरै रगतले बगेको कुरा

उनीहरूले चाल पाएका छन्

र मेरो लामो दुरीको अभियानलाई

घाँटी निमोढ्न

सुनकोशीको मुक्त आकाशमाथि

उनीहरूले चिलगाडी उडाएका छन् (राई, इ. २०१५, पृ. ८५)

रामप्रसाद राई राणा शासनविरुद्धको विद्रोहमा पूर्वी नेपालको किरात क्षेत्रका कमान्डर हुन्। उनलाई उद्धृत गर्दै यसमा नौलाख जराको केन्द्र भनेर नौलाख किरातीको मुख्य भूमिलाई सङ्केत गरिएको छ। त्यो क्षेत्र भनेको नेपालको १ नं प्रदेशका भोजपुर र त्यस वरपरका संखुवासभा, खोटाङ, ओखलढुङ्गा आदि हुन्। रामप्रसाद राईले तत्कालीन माभकिरात र वल्लो किरातका क्षेत्र कब्जा गरी राणा शासन हटाउन निर्णायक भूमिका खेलेका थिए। त्यही ऐतिहासिक बिम्ब यहाँ उल्लेख भएको छ। रामप्रसाद राई आफै वक्ता भएर प्रस्तुत गरिएको यस कविताले किरात भूमिमा शासकहरूको अतिक्रमण भएको भाव व्यक्त गरिएको छ। उनका कवितामा ऐतिहासिक किराती पात्रहरू वालिङहाड, अटलसिंका बिम्बहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ। यस्तो प्रयोगबाट भूपाल राई इतिहासको पुनर्लेखनको आवाज उठाउँछन्।

कवि अर्जुन खालिङ बाटो शीर्षक कवितामा लेख्छन् :

देशको बाटो अभै

पुरातन र घुमाउरो भइरहेछ

उत्खनन जरुरी छ

आविष्कार आवश्यक छ

नयाँ नयाँ बाटाहरूको (खालिङ, २०७१, पृ. ३१)।

यसले नेपालको इतिहास एक पक्षीय छ र जनजातीय कोणबाट इतिहासलाई नयाँ ढङ्गले लेख्न आवश्यक छ भन्ने देखाउँछ।

नेपालको राजनीतिक इतिहास मात्र होइन, नेपाली साहित्यको इतिहास पनि एक पक्षीय छ, यसलाई अर्को तरिकाले लेख्न आवश्यक छ भन्ने आग्रह पनि कविहरूमा पाइन्छ। कवि किराती भोगेन एक्ले विरुद्धमा (२०६७) शीर्षक कविता कृतिभिन्नको 'आग्रह' शीर्षक कवितामा लेख्छन् :

राम लेख्यौ

सीता लेख्यौ

शकुनी लेख्यौ

गीता लेख्यौ

के पो लेखेनौ

एउटा सिङ्गै युग लेख्यौ

अब मलाई देऊ कलम
मैले लेख्नु छ मेरो मुन्दुम
मेरो थुथुरी वेद लेख्नु छ मैले
ओडारको कापबाट लेखोट टिप्नु छ
वाबु, वासो, तीनचुल्हाको काव्य लेख्नु छ
ढोल, भ्यामटा र साकेलाको कहिरन लेख्नु छ (पृ. ३)

यस कवितामा नेपाली कविताको प्रचलित परम्पराप्रति असन्तुष्टि र त्यसमा परिवर्तन गर्नुपर्ने आग्रह देखिन्छ। नेपाली साहित्यले जनजातीय इतिहास, विशेषता र पहिचानलाई लेख्न नसकेको र अब त्यसलाई लेख्नुपर्ने आवश्यकता रहेको विचार यहाँ प्रस्तुत छ। यसप्रकार इतिहासको पुनर्लेखनप्रतिको आग्रहका लागि पनि समकालीन नेपाली कवितामा जनजातीय बिम्बको प्रयोग गरिएको देखिन्छ।

जाति, भाषा, संस्कृति, सभ्यताप्रतिको गौरव

समकालीन कविहरू आफ्ना जाति, भाषा, संस्कृति, सभ्यताका बिम्बहरूको प्रयोगलाई जोड दिएका छन्। खासगरी किराती कविहरू यसमा सक्रिय देखिन्छन्। किराती कविहरूका कवितामा थुथुरी वेद, मुन्दुम, वाबु, वासो, तीनचुला, डामुरी, साकेला, निनामा, हैखामा, हुर्छुम, खुरुम्बी, बोसेपाठा, हेल्छाकुप्पा, तायामा, गियामा, मोपा, भुङ्गलिमा, यारी, सिह्याँ, आराखा, चार्मा, वासुम, छुपालुङ, कुप्लिमा, कुपामा, सोभामाची, लाप्लिखा, वाकुर्मा, बुछालु, नाना, वामा, हाप्पा, कोकु, नछुङ, छाबुतो सांस्कृतिक, ऐतिहासिक बिम्बहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ। सिम्माको नाममा नयाँ चिट्ठी (सन् २०१०) कवितामा इन्द्र नारथुडे लेख्छन् :

आमाले सुनाउने मूल खाँबोको कथा
नक्छुडले फलाक्ने मुन्धुमहरू
थिबिया चरीले बोहोरीको रुखमा बसेर कराउने
विरही स्वर
मेरो शब्दभिन्न पक्कै हुने छैनन्
विश्वास गर सिम्मा
मेरो गीत तुवाँलो हटेको निमाम्मा जस्तै
सागर पोतिएको हुनेछ (पृ. २९)

यसमा रहेका नक्छुड, मुन्धुम, थिबिया चरो, सिम्मा आदिले किरात जातिको इतिहास, संस्कृति, मिथकलाई जनाउँछन्। यस्ता बिम्बहरूको प्रयोगबाट जातीय अधिकार र पहिचानको वकालत गरिएको पाइन्छ।

विष्णु राई खियामाको नीलो आकाश (२०६८) सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत 'नाच' शीर्षक कवितामा लेख्छन्

:

नाइट क्लबको भाषा म जान्दिनेँ

फिलिमका सस्ता नृत्य पनि बुझ्दिनेँ

बुझ्छु फगत तयामाको पहिलो शिली

जान्दछु हेल्छाकुप्पाको पहिलो सङ्गीत (पृ ३५)

यसमा प्रयुक्त तयामा, शिली, हेल्छाकुप्पा किरात मिथकसँग सम्बन्धित बिम्ब हुन् । त्यसरी नै उनले यस कृतिमा पारुहाड, सुम्निमा, खियामा, गोल्माराजा, गोल्मारानी आदि किरात लोकआख्यानका पात्र, नोकछैँ, कचुर काट्ने सन्दर्भ, साकेवा नाच आदि किरात संस्कृतिका विषय, लिम्दे, खुसे, कोपा आदि किराती नाताबोधक शब्द आदिको प्रयोग गरेका छन् । यस्तो प्रयोगबाट किराती सभ्यताप्रतिको आस्था र गौरवबोध गरिएको छ ।

गीतकार टीका चाम्लिङको पछिल्लो कृति मुन्दुम र मालिङ्गो (२०७१) गीत सङ्ग्रहका गीतहरूमा जातीय बिम्बहरूको प्रयोग प्रशस्त मात्रमा गरिएको छ । 'आदिम पहाड' शीर्षकको गीतमा लेख्छन् :

म आदिम पहाड

लाइरहेछु शिरमा

आकाशको सिकुम

गाइरहेछु खोला जस्तो

जीवनको मुन्दुम (पृ. १३)

टीका चाम्लिङ आफ्ना गीत मार्फत किरात संस्कृतिप्रति गर्व गर्छन् र आफ्नो संस्कृति सधैं फल्ने फुल्ने विश्वास राख्छन् । उसको यस कृतिमा सिकुम, हुर्चुम, दिछुम, साकेला, माड, मालिङ्गो, थिबिया, नाना, पारुहँ, सुम्निमा, तयामा, खियामा, तयाचुड, जायजुम, रिसिया, होवा, सिलिचुड, चोमोलुड, बिनायो, सिली, उँधौली, खुसे, उँधौली, नाइमा, सिमे-भुमे, आङ्गी, पाडदेन, माडखिम जस्ता किरात बिम्बको प्रयोग गरिएको छ । यी बिम्बहरूको माध्यमबाट कवि आफ्नो जातीय इतिहास र सभ्यताप्रति गर्व गर्छन् र आफ्नो जातीय पहिचान कायम राख्नुपर्छ भन्ने आग्रह गर्छन् ।

कवि चन्द्र रानोहँछा पछिल्लो पुस्ताका सशक्त कवि हुन् । उनको पछिल्लो कविता कृति थिबिया चराको गीत (२०७१) मा रहेका कवितामा समकालीन नेपालको सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक विषयहरूका साथै जनजातीय अधिकारको पक्षधरता पनि पाइन्छ । यसभित्रको 'न्हेलु' शीर्षक कविताको एउटा अंश :

गोलपा राजा- गोलमा रानीको बिहेमा

मुन्दुम पद्दा पद्दै

अचानक

हुरी चलेर आगो निभेपछि

ढुङ्गा देवता भए

र आजसम्म देउतालाई

फूल चढाइरहेछन् मानिस

आऊ हामीचै प्रेम चढाऔँ (पृ. ५६)

किरात जातिमा गोल्मा राजा र गोल्मा रानीको मिथक लोकप्रिय रहेको छ। यसमा प्राचीन समयमा नेपालमा किरात राजाहरू शासन गर्थे र कालान्तरमा उनीहरूको राज्य खोसिएको सन्दर्भ उल्लेख गर्दै त्यसप्रति प्रेम गर्नुपर्छ भन्ने भाव यहाँ व्यक्त गरिएको छ। यसरी नै यस थिबिया चराको गीतका कवितामा तीनपाने, डबका, मुन्दुम, लिम्दे, लिम्चुड बुड, जेकु, सिली, करङ्याडकुरुड, थिबिया चरा, न्हेलु, जन्तेदुङ्गा, हुइलुड, रिसिया, नछुड, रुडरी, छाबुला, खचिया, यारी, सोलैम्मा, बिब्दाउनु, भलायो, सिलिचुड, मुमातो, वासो, थपनी, आप्पा, चोमोलुङ्मा आदि किराती बिम्बहरूको प्रयोग भएको छ। ती बिम्बका माध्यमबाट जातीय अधिकार, संस्कृतिप्रतिको सम्मान र गौरवबोध गरिएको छ।

यहाँ जनजातीय बिम्बको प्रयोग भएका केही कविता मात्रै उद्धृत गर्न सम्भव भयो। यी केही नमुना मात्रै हुन्। समकालीन नेपाली कवितामा यस्तो प्रयोग एउटा मूल प्रवृत्तिका रूपमा रहेको छ। यस विषयमा गहन शोधको आवश्यकता देखिन्छ।

निष्कर्ष

नेपाली कवितामा जनजातीय बिम्बहरूको धेरथोर प्रयोग हुँदै आएको भए पनि पछिल्लो समयमा यसको सचेत प्रयोग हुन थालेको छ। पछिल्लो समयमा जातीय, भाषिक, सांस्कृतिक जागरण बढेको छ र नेपाली साहित्यको मूल विषय नै पहिचान बन्दै गएको छ। अहिलेको पुस्ताका सबै जसो जनजाति कवि र कतिपय गैरजनजाति कविहरू समेतले जनजातीय बिम्बहरूको सचेत प्रयोग गर्न थालेका छन्। जनजातीय भाषाका शब्दहरूलाई अधिक रूपमा प्रयोग गर्ने र पाद टिप्पणीका तिनको अर्थ दिने प्रचलन बढ्दो मात्रमा रहेको छ। यस्तो प्रयोग विशेषगरी राई, लिम्बु, नेवार, चेपाङ, शेर्पा, थारु, मगर, गुरुङ आदि जनजातिका इतिहास, संस्कृतिसँग सम्बन्धित छन्। यस्ता बिम्बको माध्यमबाट नेपालका आदिवासी जनजातिमाथिका उत्पीडन, विभेदको चित्रण गर्दै त्यस्तो विभेदको अन्त्यको आवश्यकता औल्याइएको पाइन्छ। त्यसरी नै नेपाली इतिहासको पुनर्लेखनको आवश्यकता औल्याउने अनि आफ्नो जातीय इतिहास र सभ्यताप्रति गर्व गर्दै त्यसको पुनर्जागरणका लागि आह्वान गर्ने प्रयोजन देखिन्छ। नेपाली कविता परम्परामा वेद, महाभारत, रामायण, पुराण आदिका बिम्ब, प्रतीक र मिथकहरूको वर्चस्व भएको प्रति असन्तुष्टि व्यक्त गर्दै अबका कवितामा जनजातिसँग सम्बन्धित बिम्ब, प्रतीक र मिथकको प्रयोग गर्नुपर्छ भन्ने आग्रहवश पनि जनजातीय बिम्बहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। समग्रमा हेर्दा समकालीन नेपाली कवितामा जनजातीय बिम्बको प्रयोग एउटा मूल प्रवृत्तिका रूपमा रहेको देखिन्छ। यसले नेपाली कविताको आयामलाई फराकिलो बनाएको छ। साथै यसबाट नेपाली जातिका आफ्ना मौलिक सभ्यता, संस्कृति, भाषा, मिथक आदिको प्रयोगलाई प्रोत्साहन गरेको छ।

कृतज्ञता

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेख विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको लघु अनुसन्धान विकास तथा नवपर्वतन अनुदानमा आधारित छ । अनुदानका लागि विश्वविद्यालय अनुदान आयोगप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

सन्दर्भ सूची

इन्द्र नारथुङ्गे (सन् २०१०). सिम्माको नाममा नयाँ चिट्ठी. अमेरिका : अन्तर्राष्ट्रिय नेपाली साहित्य समाज ।

किराती, भोगेन एक्ले (२०६७). विरुद्धमा. हडकड : सिर्जनशील साहित्य समाज ।

खालिङ, अर्जुन (२०७१). गोयाङको सुगन्ध. काठमाडौं : चिन्डो बुक्स ।

चाम्लिङ, टीका (२०७१). मुन्दुम र मालिङ्गो. काठमाडौं : उर्मिला राई, तेज राई, निलम राई ।

तामाङ, परशुराम (२०६२). जनजाति राष्ट्रवाद. काठमाडौं : प्रगति पुस्तक सदन ।

त्रिपाठी, वासुदेव, दैवज्ञराज न्यौपाने र केशव सुवेदी (२०६०). नेपाली कविता भाग ४. चौथो संस्करण. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

राई, भूपाल राई (सन् २०१५). आगोले जन्मोत्सव मनाउँदैन. काठमाडौं : चिन्डो बुक्स ।

राई, विष्णु (२०६८). खियामाको नीलो आकाश. काठमाडौं : रावासावा प्राज्ञिक समाज ।

राई, वीरेन्द्र (२०६७). सादङ्गी फूल. विराटनगर : वाणी प्रकाशन ।

रानोहँछा, चन्द्र (२०७१). थिबिया चराको गीत. बेलायत : नेपाली प्रतिभा प्रतिष्ठान ।

रावत (२०७०). राजधानी मास्तिरको राजधानी. काठमाडौं : फिनिक्स बुक्स ।

रेग्मी, रामराज (२०६६). राष्ट्रिय पहिचानका मूल मुद्दाहरू. पोखरा : संचेतना परिवार ।

शाह, निभा (२०७२). मनसरा. काठमाडौं : सुशिला शाह ।

सिलवाल, केशव (२०६६). धारिला मानिसहरू. काठमाडौं : अखिल नेपाल लेखक सङ्घ ।

सुवेदी, धनप्रसाद (२०७१). “नेपाली उपन्यासमा जनजातीय पहिचान”. अनुसन्धान प्रतिवेदन. आदिवासी जनजाति राष्ट्रिय उत्थान प्रतिष्ठान, ललितपुर ।

हाड्युग अज्ञात (२०७१). करडको हिरासत. काठमाडौं : फिनिक्स बुक्स ।